

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

У статті розглядаються історичні аспекти зародження, становлення та розвитку географічного краєзнавства в Україні. Відображено, що краєзнавство як наука про дослідження рідного краю і місцевої історії розвивалося разом з історією нашого народу, а тому джерела краєзнавства йдуть у глибину віків. Охарактеризовано перші краєзнавчі відомості стародавніх людей, які мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими потребами. Проаналізовані дослідження від перших географів-краєзнавців, що описували терени України, до дослідників сучасності.

На сучасному етапі географічне краєзнавство України сприятиме підсиленню інтеграційного потенціалу географії, справлятиме позитивний вплив на удосконалення регіональної та етносоціальної політики в державі, стане важливим фактором подолання негативних тенденцій глобалізації, сприятиме формуванню національної самосвідомості, викоріненню негативних явищ, стане потужним чинником відродження, консолідації, примноження та збереження національно-культурної спадщини.

Ключові слова: краєзнавчі відомості, краєзнавчий рух, Спілка краєзнавців, краєзнавчі конференції.

Становление и развитие краеведения в Украине. В статье рассматриваются исторические аспекты зарождения и развития географического краеведения в Украине. Отражено, что краеведение как наука об исследовании родного края и местной истории развивалось вместе с историей нашего народа, а поэтому источники краеведения уходят в глубину веков. Охарактеризованы первые краеведческие сведения древних людей, которые имели прикладной характер и были связаны с их насущными жизненными потребностями. Проанализированы исследования от первых географов-краеведов, которые описывали территорию Украины, к исследователям современности.

На современном этапе географическое краеведение Украины будет способствовать усилению интеграционного потенциала географии, оказывать положительное влияние на совершенствование региональной и этносоциальной политики в государстве, станет важным фактором преодоления негативных тенденций глобализации, способствовать формированию национального самосознания, искоренению негативных явлений, станет мощным фактором возрождения, консолидации, приумножение и сохранение национально-культурного наследия.

Ключевые слова: краеведческие сведения, краеведческое движение, Союз краеведов, краеведческие конференции.

Formation and development of local history in Ukraine. The historical aspects of the formation, becoming and development of geographical local history in Ukraine are considered in the article. Reflected that local history as the science of the study of native land and its history developed together with the history of our nation, and so sources of local history go back centuries. Characterized that the first local history information of the ancient people had applied character and they were related to their immediate wants of life. The studies of the first geographers and regional ethnographers, who described the territory of Ukraine, to the researchers of our time are analyzed.

At present stage geographical local history of Ukraine will contribute to strengthening of integration potential of geography, will have a positive influence on the improvement of regional and ethno-social policy in the country, will be an important factor in overcoming the negative tendencies of globalization, will contribute to the formation of national consciousness and the eradication of negative phenomena, will be a powerful factor in the revival, consolidation, increasing and preserving of national and cultural heritage.

Key words: local history information, the local history movement, the Union of regional ethnographers, local history conferences.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження історії географічного краєзнавства і становлення його як самостійної галузі знань – надзвичайно актуальне завдання сьогодення. Необхідність побудови нової парадигми цієї галузі знань вимагають переоцінки її виникнення з позицій сучасного рівня розвитку географічної науки. Виникає потреба у вивченні досягнень географічної науки, знання яких зумовлено необхідністю відновлення втрачених традицій бережливого ставлення до природи, повернення забутих імен вітчизняних географів, перспективою розвитку шкільної географічної освіти. Саме тому це питання перебуває в полі зору сучасних українських і зарубіжних вчених.

Питанням становлення та розвитку географічного краєзнавства приділяли увагу П. Т. Тронько [Тронько, 1994], М. Ю. Костриця [Костриця, 2000, 2004, 2006], В. Л. Петранівський [Петранівський, 2006].

Метою статті є аналіз основних етапів історії географічного краєзнавства України.

Виклад основного матеріалу. Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їхніми нагальними життєвими потребами – мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним землеробством. Для ведення господарства люди потребували знань про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Значну увагу краєзнавчим дослідженням території України приділяли видатні вчені античності: грецький географ та історик Страбон (66-20 рр. до н. е.), римський астроном, картограф і етнограф Клавдій Птолемей (бл. 90-160 рр.).

Чимало краєзнавчих описів ранньодержавних утворень давніх українців (що передували утворенню Київської Русі) донесли до наших днів путьові збірники арабських купців і мандрівників. Вони розповідають про три царства русів (Куяба, Славія, Артанія), про звички і традиції мешканців України, їхні ремесла, побут і вірування.

Систематичні краєзнавчі пошуки проводилися у добу розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис «Повість минулих літ» датує початок «руської землі» 860 роком. Є всі підстави вважати цей літопис першим географічно-краєзнавчим описом нашої батьківщини, а одного з його головних авторів – Нестора Літописця – першим вітчизняним географом і краєзнавцем.

У XVI-XVII ст. у братських школах південно-західної Русі широко пропагувались краєзнавчі ідеї. Навчальні посібники того часу були фактами про історичні події, етнографію, географічні особливості рідного краю. З метою засвоєння учнями, елементів природничих знань, проводилися спостереження за погодними умовами, сезонними змінами в природі. Усе це поєднувалося з дослідженнями навколишнього середовища.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України, зокрема

Михайла Ломоносова. Він вперше у 1761 році організував наукове краєзнавче вивчення рідного краю, залучивши до цієї справи не лише вчених, але й місцеве населення. З цією метою в різні місця були розіслані анкети з 30 різними питаннями про особливості рідного краю. Це й стало першим програмовим краєзнавчим матеріалом для вивчення місцевості. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство [Костриця, 2000: с. 12].

У XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, тепер усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи дослідження.

Першу суто наукову експедицію по Лівобережжю України У 1768-1775 рр. організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру і побут українців і нині залишаються унікальними. Відомості з різних галузей культури українського народу містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували Україною. О. Шафонський склав у 1780 р. «Топографічний опис Чернігівського намісництва» [Петранівський, 2006: с. 34].

Подальшому розвитку краєзнавства сприяло запровадження викладання в школах географії (початок XVIII ст.) один із перших провінційних журналів – «Уединенный пешеходец», був краєзнавчим. Він видавався в Ярославлі в 1786 р. Тоді ж в уставі перших російських шкіл, написаному під керівництвом Ф. Янковича, говорилося про необхідність збирання природних речей із всіх трьох царств природи, потрібних для пояснення і очевидного пізнання природної історії, особливо ж всіх домашніх, притаманних тій губернії виробів, в якій головне народне училище знаходиться [Костриця, 2000: с. 32].

У другій половині XIX століття важливу роль у поповненні даних про рідний край відіграло «Російське географічне товариство» (1845 р.) до якого

залучалось і місцеве населення [*Історичне краєзнавство в Українській РСР, 1989: с. 11*]. Важливою науковою подією було проведення Географічним товариством етнографічно-статистичної експедиції до Південно-Західного краю, тобто по всій Правобережній Україні. Керував експедицією видатний український етнограф і фольклорист, правник за освітою, автор тексту українського національного гімну «Ще не вмерла Україна», географ-краєзнавець Павло Чубинський. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція зібрала величезний краєзнавчий матеріал – 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і була завершена в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» [*Петранівський, 2006: с. 43*].

Інтенсивною розробкою питань з краєзнавства, яке в ті часи називалось родинознавством і батьківщинознавством у 60-ті роки XIX століття займалися видатні педагоги К. Ушинський і Н. Вессель, які були авторами перших методичних посібників з предмета. Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Д. Ушинський (1824-1871 рр.), теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Видатний педагог сформулював принцип «від відомого до невідомого», вважаючи головним у географії вивчення рідного краю та своєї країни в цілому. Учений звертав увагу на важливість розвитку уяви школярів, формування знань із застосуванням наочності як одного з важливих принципів дидактики. Він першим запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет вітчизнознавство й постулював таку тезу: «успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства» [*Петранівський, 2006: с. 45*].

«Вітчизнознавством» називав краєзнавство Н. Вессель і вбачав у ньому основу всієї освіти, вказуючи на те, що «весь курс навчання потрібно

будувати на ґрунті використання місцевого конкретного матеріалу, тобто на основі краєзнавчого підходу, краєзнавчого принципу» [Трефяк, 2002: с. 3].

Краєзнавчі ідеї пропагувало Кирило-Мефодієвське товариство (1845-1847 рр.). У публікаціях кирило-мефодіївців – В. Білозерського, М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша, О. Макаровича, йдеться про українське національне відродження і панславізм, побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, рівність усіх слов'янських народів та ін. Кирило-мефодіївці піклувались про розвиток народної освіти, поширювали ідеї краєзнавчого вивчення міст і сіл України тощо [Костриця, 2004: с. 28].

Інший видатний український педагог – Софія Русова (1856-1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника «Початкова географія» (1911р.), виданого українською мовою, – нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона запропонувала створити товариство організації подорожей – прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства сучасної молоді [Петранівський, 2006: с. 56].

Значну роль у розвитку краєзнавства відіграла організація «Руська трійця». Під час народознавчих мандрівок учасники «Руської трійці» вивчали ремесла і архітектуру, одяг і господарство, торгівлю і релігію, розшифровували рукописні книги та давні документи, вивчаючи за допомогою цього історію і розповідаючи про неї сучасникам. Складена членами «Руської трійці» програма-опитувальник, яким вони користувалися під час своїх подорожей по краю, була спробою вироблення наукової основи краєзнавчої роботи. Ця перша програма з краєзнавства в Україні успішно використовувалась у роботі послідовників «Руської трійці» як програмний документ а в роботі вчителів краєзнавців.

Ведучи мову про відомих краєзнавців України і Галичини другої половини XIX – початку XX ст., потрібно згадати про Степана Рудницького – сучасника І. Франка та М. Грушевського, учня останнього. Своїми науковими працями С. Рудницький охопив не лише географію, але й проблеми суміжних наук – історії, астрофізики, геології, політології, етнографії тощо.

Краєзнавство С. Рудницький розглядав у тісному зв'язку з географічною освітою. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. С. Рудницький відстоював позицію комплексного краєзнавства («Нинішня географія», 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо). Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів; підготував і видав навчальні посібники з географії і популярні книги з географії України; розробив шкільні географічні карти («Початкова географія для народних шкіл», 1919 р.; «Україна – наш рідний край», 1921р.; «Коротка географія України» у 2-х томах, 1924 р.; «Основи землезнання України», 1926 р.).

Бурхливо в 1920-ті рр. розвивався краєзнавчий рух. Успішно впроваджувались як наукові, так і громадські форми краєзнавства. Краєзнавство стає масовим. Краєзнавчий рух в Україні у 1920-ті рр. вели Київське товариство природознавців, Історичне товариство Нестора Літописця та Українське Наукове товариство.

У листопаді 1922 р. при АН України була створена Київська Комісія краєзнавства. Вона згодом утворила ще дві комісії – Одеську комісію краєзнавства для Степової України і Харківську комісію для Слобожанщини. Комісія краєзнавства при АН України видала два номери «Бюлетня комісії краєзнавства», проте так і не змогла стати організаційним і координаційним центром краєзнавства в республіці.

Завдяки комплексній системі навчання краєзнавство в Україні успішно розвивалося в 20-30 роках ХХ століття. У 1918-1922 роках цей предмет називався «Вивчення рідного краю», а з 1922 року в педагогічних інститутах були введені спеціальні курси – «Краєзнавство», «Основи краєзнавства», «Методика краєзнавства» [Костриця, 2006: с. 175].

Незважаючи на значні досягнення в галузі наукового і шкільного краєзнавства, до кінця 30-х років масовий краєзнавчий рух пішов на спад. У 1927 р. Й. Сталін вийшов переможцем у затягтій боротьбі за владу, що точилася між партійними вождями після смерті Леніна. З приходом до влади

Й. Сталіна почався процес повернення до традиційних аспектів російської імперської політики, зокрема суворого централізму й одноосібної влади. Для українців цей катастрофічний поворот означав кінець «українізації».

На 01.01.1929 р. в Україні налічувалося 51 товариство та 658 гуртків у 32 округах республіки. І з цього ж року розпочалося репресивне нищення краєзнавчого руху й братовбивче цькування одними вченими-краєзнавцями (які хотіли вижити в тоталітарне лихоліття) інших прогресивних учених і цілих наукових шкіл – М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Слабчека – українського краєзнавства.

По завершенню Другої світової війни Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху. У 1947 р. у Києві було створено Український філіал Всесоюзного географічного товариства, відкрито його відділення в Чернівцях (1945 р.), Криму (1945 р.), Харкові (1946 р.), Львові (1947 р.), Одесі (1953 р.), Мелітополі (1955 р.), Луганську (1959 р.) [Петранівський, 2006: с. 56].

З 1959 р. Географічне товариство отримало назву «Українське географічне товариство» (УГТ). Формування його відділень в усіх областях України завершилося у 1980-ті рр. Кількість членів УГТ в Україні невпинно зростала і в наш час досягла близько 10 тис. осіб [Костриця, 2004: с. 30]. Діяльність УГТ спрямована на всебічне сприяння розвитку географічної науки і краєзнавства, координацію географічних і краєзнавчих досліджень, поліпшення географічної освіти в середній і вищій школах, підготовку географічних кадрів, пропаганду географічних знань, поліпшення географічної культури. Важливе місце в діяльності УГТ посідають проблеми розвитку географічної науки, географічної та екологічної освіти, видання наукових праць, підручників, навчальних посібників, географічних карт, атласів, популярних книжок. Вони є предметом обговорення на міжнародних конгресах, з'їздах, конференціях, засіданнях ученої ради УГТ і її президії.

З початку 1960-х рр. спостерігається помітне піднесення краєзнавчого руху, музейного будівництва. Створено ряд історико-етнографічних музеїв

просто неба, так званих скансенів, які вважаються найбільш раціональною і дієвою формою комплексного показу явищ народної архітектури, побуту, знарядь праці в їх природному оточенні. Такі музеї почали діяти в Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві.

Найінтенсивніше велася краєзнавча робота в 1960-1980 роках на всій території Радянського Союзу. Краєзнавчо-туристичні експедиції учнів досліджували територію за такими напрямками: по місцях бойової слави, географічний, історичний, екологічний тощо [Тронько, 1994: с. 6].

У другій половині ХХ ст. відбувається процес диференціації наукового краєзнавства, особливої ваги стало набирати історичне краєзнавство. Зростає інтерес до історії міст і сіл, до охорони пам'яток історії та культури, створюється мережа громадських історико-краєзнавчих музеїв. Численна когорта талановитих українських науковців, працівників культури й освіти, краєзнавців-аматорів була залучена до написання фундаментальної «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах. Так, скажімо, у написанні й підготовці до видання тому «Львівська область» взяло участь близько 800 осіб. Вихід цієї праці став історичним проривом України у світовий інформаційний простір – жодна з 13 інших союзно-колоніальних республік радянської Росії не сміла на той час так відкрито й гучно заявити про свою історично-територіальну окремішність та внутрішньонаціональну єдність.

Широкий резонанс названої праці сприяв тому, що в 1979 р. рішенням Президії АН УРСР було створено її новий підрозділ – відділ історико-краєзнавчих досліджень, який очолив академік П. Т. Тронько.

Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло проведення протягом 1980-х рр. Всеукраїнських краєзнавчих конференцій у Полтаві, Вінниці, Чернігові, Миколаєві, Кам'янці-Подільському, Луцьку та Першій Всесоюзної краєзнавчої конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася в Полтаві. На основі їх практичних рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень, для реалізації яких потрібно було об'єднати всі краєзнавчі сили України.

Акт про державний суверенітет, проголошений Верховною Радою України, активізував духовне відродження нашого народу, загострив потребу у збереженні культури. Про зростання ролі цього науково-громадського руху в розбудові незалежної України свідчить факт відродження в березні 1990 р. Всеукраїнської Спілки краєзнавців.

Велику роль у становленні географічного краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграє тижневик «Географія. Краєзнавство. Туризм». Заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України, цей часопис нині є науково-популярним і організаційно-методичним флагманом краєзнавчого руху в Україні.

Непересічною подією для всієї географічної науки та українського краєзнавства став вихід у світ першої в історії нашої держави Географічної енциклопедії України у трьох томах. Це унікальне видання вміщує 7150 статей, 743 карти, 1943 ілюстрації, з яких частина має краєзнавчий характер. Насамперед це відомості про об'єкти туризму, карти, характеристики природи та господарства всіх областей і районів, статті про розвиток географічних досліджень учених-географів, краєзнавчі музеї тощо.

Своєчасними стали Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23.01.2001 р. № 35, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» від 10.06.2002 р. № 789. Ці законодавчі акти окреслили стратегічні напрями розвитку національного краєзнавства.

Висновки. На сучасному етапі відроджують шкільне краєзнавство, розвивають геоекологічний, гуманістичний і культурологічний напрями, студіюють проблеми диференційованого підходу до навчання географії в старшій школі (профілізація шкільної освіти). Нові шкільні програми з географії створюють у напрямі гуманізації змісту предмета, орієнтації на розвиток особистості учня, інтеграції географічних знань з іншими шкільними дисциплінами, підсилення мотивації навчання з урахуванням національних і регіональних чинників у змісті географічної освіти,

розроблення таких засобів навчання, як навчальні комп'ютерні програми, електронні підручники, дидактичні матеріали тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Гербик, О. І. Лугова та ін.; відп. ред. П. Т. Тронько. – К. : Наукова думка, 1989. – 518 с.
2. *Костриця, 2000* – Костриця М. Витоки українського краєзнавства / М. Костриця // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – М. №2. – С.12-37.
3. *Костриця, 2004* – Костриця М. Ю. Краєзнавча діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1873–1876 рр.) // Історія української географії. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – Вип. 10(2). – С. 27–32.
4. *Костриця, 2006* – Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. / М. Ю. Костриця. – Житомир : Косенко, 2006. – 444 с.
5. *Петранівський, 2006* – Петранівський В. Л. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський [За редакцією проф. Заставного Ф. Д.] – К. : Знання, 2006. – 575 с.
6. *Трефяк, 2002* – Трефяк Я. Методика краєзнавчої роботи в школі / Я. Трефяк // Історія в школах України. – 2002. – №1. – С. 3-10.
7. *Тронько, 1994* – Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. / П. Т. Тронько. – К. : Рідний край, 1994. – 107 с.

LITERATURA

1. Istorychne kraieznavstvo v Ukrainskii RSR / P. T. Tronko, V. O. Herbyk, O. I. Luhova ta in.; vidp. red. P. T. Tronko. – K. : Naukova dumka, 1989. – 518 s.

2. Kostrytsia, 2000 – Kostrytsia M. Vytoky ukrainskoho kraieznavstva / M. Kostrytsia // Heohrafiia ta osnovy ekonomiky v shkoli. – 2000. – M. №2. – С.12-37.

3. Kostrytsia, 2004 – Kostrytsia M. Іu. Kraieznavcha diialnist Pivdenno-Zakhidnoho viddilu Rosiiskoho heohrafichnoho tovarystva u Kyievi (1873–1876 rr.) // Istoriiia ukrainskoi heohrafii. – Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2004. – Vyp. 10(2). – S. 27–32.

4. Kostrytsia, 2006 – Kostrytsia M. Іu. Ukrainske heohrafichne kraieznavstvo: istoriiia, metodolohiia, postati, praktyka. / M. Іu. Kostrytsia. – Zhytomyr : Kosenko, 2006. – 444 s.

5. Petranivskyi, 2006 – Petranivskyi V. L. Turystychne kraieznavstvo: Navchalnyi posibnyk / V. L. Petranivskyi, M. I. Rutynskyi [Za redaktsiieiu prof. Zastavnoho F. D.] – K. : Znannia, 2006. – 575 s.

6. Trefiak, 2002 – Trefiak Іa. Metodyka kraieznavchoi roboty v shkoli / Іa. Trefiak // Istoriiia v shkolakh Ukrainy. – 2002. – №1. – С. 3-10.

7. Tronko, 1994 – Tronko P. T. Kraieznavstvo u vidrozhenni dukhovnosti ta kultury. Dosvid. Problemy. Perspektyvy. / P. T. Tronko. – K. : Ridnyi krai, 1994. – 107 s.

Відомості про автора.

Мічуда Валерія Валеріївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри географії, екології та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Мичуда Валерия Валерьевна - кандидат исторических наук, преподаватель кафедры географии, экологии и методики обучения ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

Michuda Valeriya Valeriyivna – Candidate of history, teacher of the Department of Geography, Environment and teaching methods of the State Higher Education Institution «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University»